

ימי גבעת עלייה

נדב פרנקל

מבוא

ב־12 במאי 1948 החל הקרב האחרון על גוש עציון. לאחר יום וחצי של קרבות הצליח הלגיון הערבי לפרוץ את שערי כפר עציון, הקיבוץ הגדול ביישובי הגוש. 156 איש, בהם אנשי כוחות ההגנה וארבעת קיבוצי גוש עציון, נהרגו בקרב בן היומיים, אחד הקרבות הקשים ביותר בכל מלחמת העצמאות. חלק הארי של הנפגעים הגיע מקרב תושבי כפר עציון, שספג שמונים וחמישה הרוגים בכלל הקרבות במלחמה, רובם המכריע בקרב זה. רק לאחר ששקע האבק מעל זירת המערכה התבררו לשאר אנשי הקיבוץ, שרובם שהו באותה העת במנזר רטיסבון שבירושלים, הממדים העצומים של ההרג. בירושלים נותרו חמישים ואחד מבוגרים, מתוכם שלושים ושלוש אלמנות ואלמן, ושבעים ילדים – מתוכם ארבעים ושישה יתומים. האסון היה עצום, והיה חריג אף בקנה המידה של מלחמת העצמאות. כמחצית מתושביו הבוגרים והרוב המכריע של גברי הקיבוץ נהרגו בקרבות (חגבי תש"ס: 52–53). במשך ארבע השנים הבאות (1948–1952) התגוררו אנשי כפר עציון שנותרו לפליטה בגבעת עלייה שביפו, שם התנהלו בתנאי שיתוף-קיבוצי מלאים.

חיבורים רבים עסקו בפרשיות ההתיישבות והלוחמה בגוש, ובעמידתם של היישובים אל מול המתקפות (קנוהל תשי"ד; בן יעקב תשל"ז; נאור תשמ"ח; כץ 1992; גל תשס"ח; ועוד), אך סיפורם של שרידי כפר עציון בשנים שלאחר תום הקרב נחקר הרבה פחות (עיינו למשל אצל חגבי תש"ס; ברוכי תשס"ח). לפני כעשור יצא לאור ספרה של עמיה ליבליך – "ילדי כפר עציון". ליבליך אומנם מתמקדת בשנים שלאחר נפילת הקיבוץ, אך מוקד הספר הוא סיפורם של בני הדור השני, הילדים אשר נולדו לחברי הקיבוץ טרם ותוך כדי המלחמה. מובן שהילדים מזכירים רבות את הוריהם, אך אין בספר עדות ישירה על התמודדותם של המבוגרים, חברי כפר עציון, עם האסון הכבד שפקד אותם (ליבליך 2007: 15).

מאמר זה יעסוק בארבע שנים בחיי חברי כפר עציון, ארבע שנים בהן חיו בצורה קיבוצית בשכונת גבעת עלייה (ג'בליה) שביפו. במאמר אעמוד על אורח חייהם ובעיקר אנסה להבין כיצד התמודדו עם האובדן שפקד את קיבוצם, נבדוק כיצד התמודד הקיבוץ כגוף וכיצד התמודדו האלמנות באופן פרטי עם מות יקיריהן. בהקשר כללי יותר, ננסה להבין האם וכיצד הנצחת הנופלים בקרב העניקה משמעות לאלמנות וליתר חברי הקיבוץ, בהתייחס לשאלת הנצחה בשנים הראשונות של מדינת ישראל. ראשית כול, נפרוס את תולדותיו של קיבוץ כפר עציון עד לנפילתו, ובייחוד נתמקד בפרשת פינוי האימהות והילדים.¹

סקירה היסטורית: כפר עציון מהקמתו ועד לראשית מלחמת העצמאות

בסוף אפריל 1943 עלתה אל הקרקע בהר חברון קבוצת אברהם, קבוצה של חברים דתיים יוצאי פולין ומזרח אירופה ששהתה עד לאותה העת בהתיישבות זמנית סמוך לכפר פינס.

הקבוצה עלתה אל הקרקע באזור שהיה ריק מהתיישבות יהודית, לאחר שמספר ניסיונות של גורמים יהודיים פרטיים להתיישב באזור בשנות ה-20 וה-30 של המאה העשרים נכשלו. ההתיישבות במקום הייתה כחלק מתוכנית כוללת יותר של המוסדות המיישבים הציוניים שמטרתה הייתה עיבוי ההתיישבות היהודית בסביבות ירושלים, ובשלב הראשון שלה נרכשו בשנים 1941–1943 שטחים רבים באזור הר חברון (כץ 1992; פרנקל 2016: 14–16; ישיבת דירקטוריון הקק"ל, 24.3.1942, אצ"מ, קובץ ישיבות דירקטוריון הקק"ל). ההחלטה לעלות אל הקרקע התקבלה לאחר אספת חברים סוערת, בה ציינו חברים רבים את התנאים הקשים המגבילים את התפתחותו של משק חקלאי באזור. בסופו של דבר הקבוצה החליטה לעלות לגוש, למרות מחסור בשטחים חקלאיים ובמים, מכיוון שראתה חשיבות לאומית בהתיישבות יהודים בהר חברון (קנוהל תשי"ד: 22; בן יעקב תשל"ז: 56). בשנה הראשונה לעלייה נשארו מרבית החברות וכל הילדים בכפר פינס, במקום ההתיישבות הזמני. רק כאשר התפתח המשק, יותר משנה לאחר העלייה, הצטרפו בחודש סיוון תשי"ד החברות והילדים. לאחר מעבר החברות והילדים עמד מספרם של חברי הקבוצה על כ-120 איש (בן יעקב תשל"ז: 82). מאוחר יותר קמו באזור שלושה משקים נוספים: משואות יצחק (נובמבר 1945), עין צורים (סתיו 1946) ורבדים (חורף 1947). כדי להתמודד עם חוסר האפשרות לגדל חקלאות פלחה, החברים שתלו עשרות דונמים של עצי פרי, הוקם בית הארחה חדש באביב 1945, ומחצבת אבני שיש נפתחה סמוך ליישוב (נאור תשמ"ו: 89). במשך חמש השנים הראשונות לקיומו נקלע כפר עציון לחובות כלכליים, שנבעו בין השאר מפער הציפיות בין המוסדות המיישבים לרצונות המתיישבים: בעוד המוסדות תכננו שבכפר עציון תהיה "עליית התאחזות" – עלייה של מספר מצומצם של תושבים שמטרתה לתפוס שטח ולאוו דווקא לבסס ענפי תעסוקה רבים ומשק אינטנסיבי, רצו אנשי כפר עציון בעלייתם של כלל אנשי "קבוצת אברהם" לנקודה, ובפיתוחה המשקי המרבי (כץ 1992: 131; פרנקל 2016: 31). ערב המלחמה היו בכפר עציון 223 איש, מתוכם 55 ילדים (קנוהל תשי"ד: 40; איורים 1 ו-2).

איור 1 ו-2: החיים בכפר עציון ערב המלחמה. באדיבות ארכיון כפר עציון

ב־29 בנובמבר 1947, בעצרת הכללית השנייה של האו"ם, אושרה ההחלטה לחלוקת ארץ ישראל (החלטה 181), ובמסגרתה נותרו ארבעת יישובי גוש עציון, יחד עם כשלושים יישובים עבריים נוספים, בשטח המדינה הערבית (מוריס 2010: 80–81). על פי ההחלטה – יהודים תושבי המדינה הערבית וערבים תושבי המדינה היהודית יכלו לבחור בין קבלת האזרחות של המדינה בה הם נמצאים ובין קבלת אזרחות של המדינה השנייה. מתיישבי כפר עציון, שבלאו הכי לא ידעו מה יילד יום, לא קיבלו תשובות ברורות מראשי הנהגת היישוב בנוגע למצב החדש אליו נקלעו (ישיבת הנהלת הסוכנות, 7.12.1947, אצ"מ, קובץ ישיבות הנהלת הסוכנות). היישובים נכנסו למצב מלחמתי מלא עם נפילתה של שיירת העשרה כשבוע וחצי לאחר ההחלטה באו"ם, ב־11 בדצמבר 1947. השיירה, שהורכבה מרכבים אזרחיים של יישובי הגוש ולוותה על ידי שמונה נוטרים, הותקפה על ידי בני שבט התעמרה מדרום לבריכות שלמה. עשרת החללים הביאו לתודעת המתיישבים והמוסדות את מורכבות המצב איתו התמודדו ארבעת היישובים. שלושה ימים לאחר מכן נהרג משה פרידריך ששמר על אחת העמדות סביב לכפר עציון, ותחושת המצור ביישובים גברה (קנוהל תשי"ד: 73–80; לוי תשמ"ו: 85).

פרשת פינוי האימהות והילדים

כמה שבועות לאחר מכן השתנה הרכב האוכלוסייה ביישובי הגוש, כאשר לאחר כחודש של מצור הוחלט לפנות את הילדים והאימהות מכפר עציון ומשוואות יצחק. פיקוד ההגנה החל להיערך לפינוי כבר באמצע דצמבר 1947, וב־5 בינואר 1948 התבצע הפינוי: 75 ילדים ו־30 נשים פונו לירושלים, ילדי כפר עציון שוכנו במנזר רטיסבון וילדי משוואות יצחק בפנסיון קופי בקריית משה. חלק קטן מהאימהות לא הצטרפו למסע מחוסר מקום, ורובן יצאו בשיירה יומיים אחר כך (גל 2007: 51; קנוהל תשי"ד: 97–103).² כמה אימהות יצאו כחודש מאוחר יותר תחת ליווי בריטי, ואם אחת, ציפורה רוזנפלד, סירבה לעזוב את כפר עציון ומסרה את בנה לחברותיה. נשים בהריון לא פונו בשלב זה. בשלב מאוחר יותר החל פינוי נשים הרות במטוסים, אך הפינוי לא הושלם עד לנפילת הגוש.

הגורמים העיקריים לפינוי הילדים היו החרדה לגורלם, ורצון לצמצם למינימום את מספר האנשים הבלתי יעילים על מנת לחסוך באספקה. שיקול נוסף היה שהחרדה לגורל הילדים עלולה לשמש כגורם מכביד על עמידת החברים בשעת התקפה. בנוסף, הוחלט בגוש על משטר צבאי-מלחמתי, ונוכחות הילדים הכבידה מבחינה ביטחונית (קנוהל תשי"ד: 98; רוזנברג תשס"ב: 234; ריאיון עם מרגלית זיסמן, 18.12.2014). הפינוי והאירוח ברטיסבון מומנו על ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות³ (פרנק אל חורין וריוין, 30.12.1947, אכ"ע, מיכל b 12, תיק 12).

פרשת פינוי הבלתי-לוחמים מגוש עציון בולטת על רקע הרתיעה הרווחת בהנהגה האזרחית והצבאית של היישוב כלפי האפשרות של פינוי אזרחים במהלך החלק הראשון של מלחמת העצמאות, עד לנפילת גוש עציון. עמדה משמעותית ביישוב הייתה העמדה ששללה מכול וכול פינוי אזרחים במהלך הלחימה. אחד ממציגיה של גישה זו היה יצחק טבנקין, שטען: "אין חלוקת האנשים ביישובינו ללוחמים ובלתי לוחמים, בשעה שלוחמים נגד קיומנו ונגד ביתנו, הרי האדם שלנו אינו יכול להיות בין הבלתי לוחמים וכן גם

איור 3: הפינוי מכפר עציון. באדיבות ארכיון כפר עציון

אשתו, בניו והוריו, כי המלחמה שלנו היא על עצם הקיום... לא פינוי, לא להכין פינוי" (כהן-לוינובסקי 2014 : 33; טל 2006 : 241–258). לעומת זאת, כמעט בכל היישובים שסביב לירושלים ובכלל זה אף ביישובי גוש עציון, התבצע פינוי של תושבים, לרוב נשים וילדים, כבר בשלב הראשוני של המלחמה. בסוף דצמבר 1947 התבצע פינוי של תושבים מהרטוב, בראשית ינואר 1948 מכפר עציון וממשואות יצחק, בסוף פברואר של אותה השנה מכפר אוריה ובאמצע מרץ מעטרות ומנווה יעקב. רק תושבי בית הערבה סירבו לבקשת ההגנה באמצע אפריל לפנות נשים וילדים מהקיבוץ (כהן-לוינובסקי 2014 : 242–245; בן בסט 2008 : 220–223).

ניתן לתלות את הפער שבין העמדה הרווחת ביישוב לבין הנעשה ביישובי מחוז ירושלים בגורמים הקשורים למצב הלוחמה באזור ולחשש מוגבר לחיי הבלתי-לוחמים, אולם גם ההבדל באופי המתיישבים משחק כאן תפקיד מרכזי: כפי שמצביעה כהן-לוינובסקי במחקרה, ברבים ממקרי הפינוי ברחבי הארץ – דווקא אנשי היישובים היו אלה שהתנגדו לפינוי, למרות שקיבלו מפקוד ההגנה או מהמוסדות האזרחיים הוראה להתפנות. אצל רבים מאנשי היישוב הוטמע בתודעה "מיתוס תל חי", לפיו יש לבחור באחיזה בקרקע בכל מחיר, גם במקרים של סכנה ביטחונית חמורה (כהן-לוינובסקי 2014 : עמ' 17). בהקשר זה נראה כי אופי האוכלוסייה במחוז ירושלים היה שונה: ביישובי גוש עציון, בהרטוב וביישובי "הגוש הצפוני" (נווה יעקב ועטרות) התגוררה אוכלוסייה דתית, שבה הייתה פחות השפעה לאתוס שאין מפנים אוכלוסייה אזרחית מיישוב, אף בתנאים קשים.⁴ משום כך, ומשום שבמפקדת המחוז ובמפקדה הארצית של ההגנה היו מודעים לייחודם של יישובי המחוז, ניתן למצוא מקרים רבים של פינוי אוכלוסייה מיישובים אלו, בה בשעה שפינויים מאזורים אחרים בארץ היו נדירים הרבה יותר.

על פי דברים אלו אציע שמתיישבי כפר עציון, שאומנם היו דתיים אך בד בבד היו נטועים עמוק בהוויה הציונית, ראו לנגד עיניהם שתי מערכות ערכים – מחד, ראו חשיבות רבה בהיאחזות בקרקע הר חברון ועמידה במשימה הקולקטיבית שלקחו על עצמם למרות הקשיים הכלכליים והמשקיים הרבים. מאידך, ולמרות הבנת החשיבות בריכוז המאמצים לטובת משימת ההתיישבות, לא זנחו את הדאגה לחבר הפרטי ולכן ניסו להוציא ממעגל הלחימה את האימהות והילדים. דו־ערכיות זו עולה אף מהעובדה שלאחר העלייה להר חברון ובמשך יותר משנה לא הצטרפו האימהות והילדים לכפר עציון אלא נשארו במחנה הזמני בכפר פינס, עד לשיפור תנאי השיכון בכפר עציון.⁵

שני עולמות מקבילים: כפר עציון ורטיסבון

המפונים שוכנו במנזר רטיסבון, בתוך אולם קולנוע שחולק על ידי מחיצות דיקט לתאים, כאשר כל 3–4 נשים קיבלו תא. המפונים התארגנו במסגרת קיבוצית: הילדים הגדולים ביקרו בבית ספר "מעלה", וזכו שם ליחס מיוחד עקב היותם פליטים, הנשים עסקו בטיפול בילדים ובאחזקת המקום. מרבית החברים לא יצאו לעבוד, למעט מספר חברים שעבדו בהתקנת ארגזים. מרבית הגברים שהיו במקום עסקו בארגון השיירות ובקשר עם הגוש הנצור. המפונים התמודדו גם עם אירועי הלחימה בירושלים עצמה, ובין השאר היו עדים לפיצוץ בבניין הסוכנות באמצע מרץ. הקשר עם הנצורים בגוש תפס מקום מיוחד בחיי המשפחות. כל בוקר, כאשר התאפשר הדבר, התאספו כולם ליד הרדיו ושמעו את דברי האבות. קשר זה נשמר עד היום האחרון. בנוסף התנהלה חליפת מכתבים בלתי סדירה בין הגוש לבין המשפחות, כאשר המכתבים הועברו בשיירות ובמטוסים (חגבי תש"ס: 48–49; דמסט 2010; אכ"ע, מיכל 13 ז'; אירורים 4 ו־5).

איור 4 ו־5: המפונים במנזר רטיסבון. באדיבות ארכיון כפר עציון

על פי חגבי, החיים בצפיפות הרבה והחרדה הקשה גרמו לעצבנות בקרב החברות. השמועות על קשייהן של החברות הגיעו אל החברים שבגוש עציון, ובאחת מאספות החברים צוין כי

יש לדאוג לשיפור בתנאי החיים של האימהות והילדים (חגבי תש"ס: 49). מרגלית זיסמן מתארת כי החברים ניסו לחיות חיי קיבוץ גם בתקופת רטיסבון והקבוצה נתנה מסגרת תומכת לנשים שבעליהן לחמו בגוש הנצור, אשר רבות מהן היו ניצולות שואה ללא קרובי משפחה בארץ. על פי זיסמן, החברים שישבו ברטיסבון חששו מאוד לגורל יקיריהם שבגוש, ובתוך תוכם חששו כי מגיני הגוש לא יחזיקו מעמד (ראיון עם מרגלית זיסמן, 18.12.2014). באותה העת, בכפר עציון, המשיכו החברים והחברות שנשארו להתמודד מול המציאות הביטחונית המורכבת שהתהוותה סביבם. בפברואר 1948 הועברה למוסדות הקיבוץ הדתי הצעה מאת המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, על פיה יועברו מרבית חברי כפר עציון הנשואים למקום אחר בארץ, למשק קיבוצי קיים או למחנה עבודה, ולשם יעברו גם הילדים והחברות שבירושלים. כך יישאו החברים בעול פרנסת האימהות והילדים, שנמצאו באותה העת במצב כלכלי קשה, ובמקום החברים שייצאו – יישלחו לגוש חיילים. בדיון סוער של חברי כפר עציון שהתקיים בסוף פברואר בנוגע להצעה, העלו מרבית החברים שיקולים הנוגעים לאחדות הקבוצה ולרווחתם של החברים היושבים בכפר עציון והמשפחות הנמצאות ברטיסבון, לעומת חברים אחרים שהזהירו מפני האפשרות של התמוטטות ההתיישבות היהודית בהר חברון במקרה של יציאת הקבוצה מהגוש. בסופו של דבר החליטה האסיפה 'שלא להחליט' וההצעה נמסרה בחזרה למוסדות הקיבוץ הדתי (פרטיכל אסיפת חברים בכפר עציון, י"ד-ט"ו אדר א', אכ"ע, מיכל b8, תיק 14; קנוהל תשי"ד: 222-223; ברוכי תשס"ח: 26). באספה זו בלט המתח עליו הצבענו קודם, בין תודעת השליחות הגבוהה של החברים, ובין הדאגה לגורל חברות הקבוצה והילדים.⁶

בשורת שכול ותהיות לעתיד

ב־12 במאי 1948 פרץ הקרב האחרון על גוש עציון. ביום הראשון של הקרבות נכבשו המשלטים החיצוניים שסביב ליישובים, בלילה שלאחר יום הקרבות הראשון פונו ברגל למשואות יצחק הפצועים וחלק מן הנשים, ביום השני לקרב פרץ כוח של הלגיון הערבי את שער כפר עציון. לוחמי הלגיון ערכו טבח בלוחמים שנותרו בחיים.⁷ סך הכול נהרגו באותו יום 127 לוחמים בכפר עציון, מחברי כפר עציון, ומאנשי כוח המגן של ההגנה – בעיקר מפלוגת החי"ש מגדוד מכמש. רק ארבעה מחברי כפר עציון שהיו במקום בזמן הקרב האחרון, שרדו. שאר היישובים, משואות יצחק, עין צורים ורבדים, נכנעו בפני הלגיון יום לאחר מכן, וחבריהם יצאו לשבי בעבר הירדן (קנוהל תשי"ד: 417-522; לוי תשמ"ו: 114-105; מוריס 2010: 190-194; ליבליך 2007: 84).

בימים הראשונים לאחר נפילת הגוש, לא היה לחברי כפר עציון שישבו בירושלים מושג לגבי גודל האסון שפקד את קבוצתם. רמז ראשון הגיע כשבועיים לאחר תום הקרבות, אז פורסמה רשימת שבויים שהגיעה לקיבוץ גל-און מאת ראש עיריית חברון, שניסה לארגן עסקת חילופי שבויים כיוון שקרובו נפל בשבי ההגנה. לנוכח הרוב המוחלט של אנשי משואות יצחק ועין צורים שזוהו ברשימה, לא זוהה אף שם מאנשי כפר עציון, וחשש כבד החל לכרסם בלב הנשים שישבו ברטיסבון (חגבי תש"ס: 43). הספקות הפכו לוודאות איומה כאשר באמצע יוני שוחררו ארבע שבויים כפר עציון, והן בישרו לחברים ברטיסבון את הבשורה המרה. סך הכול נפלו שמונים וחמישה חברים מכפר עציון, מעל למחצית

מכלל אנשיו הבוגרים. ברטיסבון נותרו באותה העת חמישים ואחת חברים בוגרים, מתוכם שלושים ושלוש אלמנות ואלמן, ושבעים ילדים, בהם ארבעים ושישה יתומים. בנוסף – תשעה שבויים שהו בשבי בעבר הירדן (שם: 52–53).

חברי כפר עציון ובפרט האלמנות, נאלצו להתמודד עם אתגרים כפולים ומכופלים. מעבר לכך שהקיבוץ נאלץ להתמודד עם כמות עצומה של הרוגים, אסון שלא היה כדוגמתו בכל מלחמת העצמאות, הבעיות הכלכליות והחברתיות היו משמעותיות מאוד: בנוסף לאסון של חורבן הבית, המלחמה הסתיימה כאשר כפר עציון נמצא בגירעונות גדולים, עקב התנהלות כלכלית בעייתית טרם פרוץ המלחמה ועקב ההוצאות שנגרמו בעטיים של הקרבות ושל הצורך בפיוץ החברים בין רטיסבון לכפר עציון (פרנקל 2016: 61–85). כמובן שבגלל חורבן גוש עציון לא נשארו לקבוצה ענפי משק היכולים להכניס כסף לקופת הקיבוץ המרוששת. קבוצה לא גדולה של חברים, שהורכבה ברובה מאלמנות טריות, הייתה צריכה לקבל אחריות על הילדים ולענות על השאלות הבערות שרבעו לפתחה: האם להמשיך במסגרת השיתופית, ואם כן – היכן. כיצד לפרנס את חברי הקבוצה שנותרה ללא מפרנסים רבים, כאשר גם המבוגרים שיכלו לעבוד נאלצו לחפש עבודה חדשה לאחר חורבן הקיבוץ על ענפיו השונים.

כחודש לאחר נפילת הגוש, עם ההפוגה הראשונה, פונו חברי כפר עציון ממנזר רטיסבון אל בית הספר נצח ישראל לבנות בפתח תקווה. הייתה בכך הקלה למפונים שהורחקו מאזורי הקרבות בירושלים, ואף הקלה לפרנסי העיר. חברי הקיבוץ פרסו מזרונים על רצפות כיתות בית הספר, וחיו בצפיפות של 8–10 נשים בחדר, שלא אפשרה פרטיות לחברים. כך חיו הפליטים עד סמוך לזמן הלימודים, אז התבקשו לחפש מקום אחר כיוון שבית הספר ביקש לחזור ללימודים סדירים. חברי הקבוצה מתארים תקופה זו כקשה (חגיבי תש"ס: 54; מכתב משושנה קנוהל, אכ"ע, מיכל 19 א'). אחד החברים, נתן שנוור, מבטא במכתב לר' בנימין (כינוי הספרותי של יהושע רדלר-פלדמן), ידיד הקבוצה, את רחשי ליבם של החברים:

החבילה מתפזרת, כל אחד לדרכו ולפינתו. זאת היא הרגשה קשה, וכל אחד היה רוצה להיתפס בכל קרש (או קש) הצלה ולשחות נגד זרם המציאות האכזרית, שיש לה, כמובן, פתרונות משלה. ידידים מבחוץ באים לנחמנו ובסוף "מעודדים" אותנו ומבטיחים את כל עזרתם לנו ש'נמשיך'... 'להמשיך' זה יפה להגיד באסיפת עם, וזה ימשוך עוד יותר אם נגיד 'על אף הכול' אבל בשבילנו, שצריכים את ההמשך לפרוט לפרוט אין הדבר פשוט כל כך (נתן שנוור אל רבי בנימין, 31.7.1948, אכ"ע, מיכל 19 א, תיק מס' 1).

נראה שבמילים אלו מבטא שנוור את תחושותיהם של חברי הקבוצה: האסון הכבד של כפר עציון נגע ללב רבים במדינת ישראל, אך חברי הקבוצה היו צריכים, מלבד אמפתיה, גם עזרה בבעיות הקטנות והגדולות שהעמיד טמן להם. מפתח תקווה עברו חברי הקבוצה אל שכונת גבעת עלייה (ג'בליה) שבדרום יפו, בסמוך לבת ים. בקצה השכונה נבנה בשנת 1945 אזור מגורים לקציני הצבא הבריטי, ולאחר מלחמת השחרור נותרו הבתים נטושים, ואנשי כפר עציון קיבלו שם שבעה מבנים. בין המבנים הייתה חצר שכונתה בפייהם "החצר הגדולה". על פי עדויות החברים החדדים היו יפים וחדשים, וכמעט כל אלמנה קיבלה חדר משלה, בעוד הילדים התגוררו בבית ילדים. בגבעת עלייה חיו החברים חיי קיבוץ עד שנת 1952, עת התפרקה הקבוצה, אולם כמה מן החברים המשיכו לחיות במקום עד שנת 1965

(נתן שנור אל חברי הקיבוץ שבשבי, 6.2.1949, אכ"ע, מיכל 17; ראיון עם מרגלית זיסמן, 18.12.2014; ליבליך 2007: 92; חגבי תש"ס: 55).

רבות מהדיעות המצויות בידינו על שנים אלו, מקורן בעלון "ידיעות הועדה", עלון אותו הוציאו חברי כפר עציון באופן שבועי, המרכז בתוכו את החלטות ועידת החברים ואת הדיונים על עתיד הקבוצה, ומביא את דעות החברים על המתרחש (הגיליונות המוקדמים יותר נקראים: 'ידיעות המזכירות'). העלון יצא לאור החל מ"ז בחשוון תש"ט, ורוב הגיליונות השתמרו בארכיון גוש עציון (אכ"ע, מיכל 19 א', תיק מס' 1). להלן נראה, על פי גיליונות אלו ומקורות נוספים, כיצד התמודדו חברי הקיבוץ עם האתגרים הקשים שניצבו לפתחם.

בעיית המימון

אחת הבעיות החמורות איתן נאלצו להתמודד אנשי הקיבוץ הייתה בעיית המימון. קיבוץ כפר עציון סיימה את מלחמת השחרור במצב כלכלי קשה: הקיבוץ נהרס, רוב חבריו לא היו בין החיים אך חובותיה השתמרו (חגבי תש"ס: 57).⁸ חברי הקבוצה ניסו להקל על הבעיות הכלכליות הקשות בכמה אופנים:

א. שליחת חברים לעבודות חוץ. שושנה קנוהל מציינת שעל אף הקשיים הנפשיים השונים, עבדו מספר חברים בעבודות חוץ. חלק מן החברות עבדו כפקידות, וכך נכנס סכום כסף מסוים לקופת הקבוצה (שושנה קנוהל, אלול תשי"ט, אכ"ע, מיכל 19 א' תיק מס' 1). נתן שנור מתאר כי שבע חברות ושני חברים עבדו בחוץ, וכך נכנסו כ-400 ל"י בחודש לקופת הקבוצה (נתן שנור אל חברי הקיבוץ שבשבי, 6.2.1949, אכ"ע, מיכל 17). על פי מרגלית זיסמן, חלק גדול מהאלמנות יצאו לעבודות חוץ: 3-4 נשים הלכו לעבוד בתור פקידות במשרד הפנים, אחרות הלכו ללמוד עבודה סוציאלית, וכמה נשים עבדו בתור גננות. היא עצמה למדה הוראת כלכלת בית, וכיוון שהלימודים התקיימו בירושלים – השאירה את שני ילדיה אצל שושנה קרניאל, אלמנה אחרת, והייתה חוזרת הביתה רק בכל שבת שנייה, כדי לחסוך בעלות הנסיעות (ראיון עם מרגלית זיסמן, 18.12.2014).

ב. יציאת נשים להשתלמויות מקצועיות. חברי מזכירות הקיבוץ כתבו כי יש לשלוח את החברות החפצות בכך להשתלמויות לשם רכישת מקצוע: "יחסנו החיובי ללימוד מקצועות נובע מתוך ההנחה, כי קבוצתנו מהווה עכשיו, אמנם, תחנת מעבר, אבל לא בלי כל מטרה. יש לראות במסגרת שלנו לא מקום שנמצאים בו "בדלית ברירה", אלא מקום ובית לחברות, לפני גיבוש דרכם בעתיד... אבל ישנן חברות המרגישות צורך ללמוד משהו, מקצוע, שיקל על הסידור בעתיד ובעיקר יוסיף ביטחון מסוים" (ידיעות הועדה, י"ב תשרי תש"ט, אכ"ע, מיכל 19 א' תיק מס' 1).

בהמשך הסבירו חברי המזכירות שלמרות ששליחת החברות להשתלמויות חוץ תיצור הפסד בטווח הקצר (כיוון שההשתלמויות יבואו על חשבון שעות עבודה בתוך הקיבוץ), יביאו ההשתלמויות לרווחים ולביטחון כלכלי לקבוצה בטווח הארוך. בכל מקרה, ניתן לראות מפעולה זו שחברי המזכירות הצליחו "להרים את הראש מעל המים", לדאוג גם ליום המחר ולא לשקוע רק בבעיות הכלכליות המיידיות.

ג. הקמת הוועד לשיקום שרידי כפר עציון. בקיץ תש"ח החלו החברים לדון על עתידם הכלכלי. בישיבה שהתקיימה בהשתתפות חברי מזכירות כפר עציון, מזכירות הקיבוץ הדתי ומזכירות הוועד הפועל של הפועל המזרחי, הוחלט על הקמת "הוועד לשרידי כפר עציון", אשר יעסוק בגיוס כספים למען שיקום חברי הקיבוץ. לוועד מונו מטעם כפר עציון נתן שנור (מזכיר הקיבוץ) ושלמה חיימוביץ. במסמך שהוציא הוועד מפורטות הבעיות הדחופות העומדות על הפרק:

לאסון כפר עציון שני צדדים: האחד הוא הצד האישי-הטראגי שבהשמדת כמאה אנשים מלאי חיים ושאיפות יצירה, ביניהם משפחות שלמות והרבה אבות לילדים ובעלים לנשים. זהו האסון הקיבוצי של התנועה, של קבוצת כפר עציון, שהפכה לעיר ההרגה של זמננו, של הכחדת עדה שלמה. טרגדיה זו, שאין לה תקדים עד כה, אין לתקנה – ורק הזמן יוכל להשכיחה. הצד השני הוא יותר מצומצם, יותר אפור ויותר מעשי, אבל דווקא לכן יותר קשה. אין להסתתר מאחורי הטרגדיה הגדולה של כפר עציון ולא לראות הבעיות המעשיות, הכספיות הנובעות ממנה (אכ"ע, מיכל 19 א', תיק מס' 1).

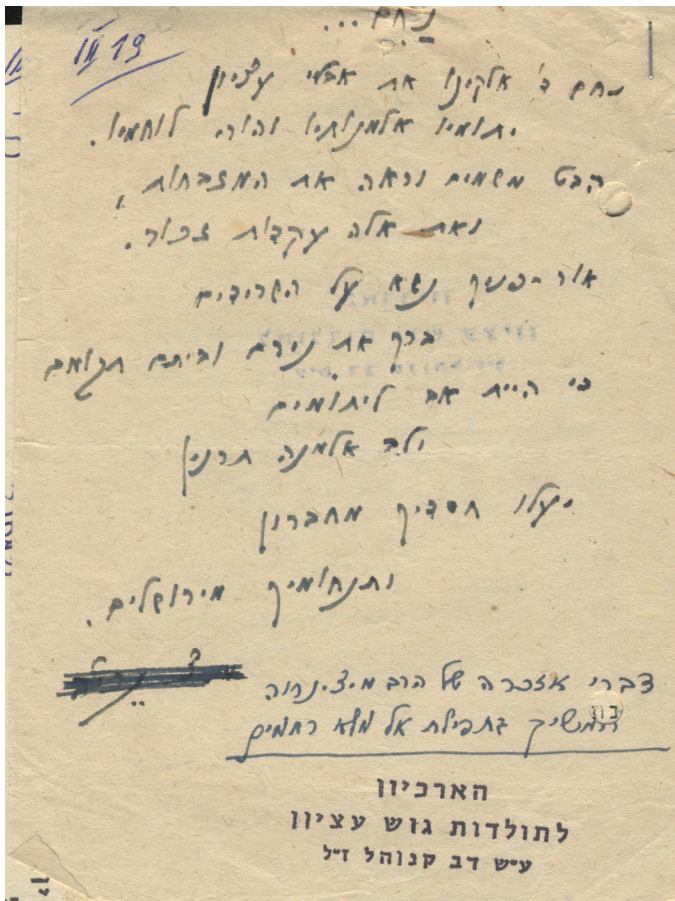
חברי הוועד תרגמו בהמשך המסמך את צורכי השיקום לשפת המספרים. על פי הנוסחה המוצגת, כל אלמנה מסוגלת לפרנס את עצמה, ובנוסף לכך כל חצי ילד. לפי נוסחה זו חישובו חברי הוועד את הסכום הנחוץ לקבוצה כולה. בקבוצה יש 17 אלמנות עם ילד אחד, 11 עם שני ילדים, 2 עם שלושה ילדים וליד נוסף אין הורים כלל.¹⁰ סה"כ, ביקשו חברי הוועד לגייס סכום של 70,000 ל"י, סכום לא מבוטל באותה התקופה. שנתיים לאחר שהקרו למען שרידי כפר עציון החלה לפעול, פרסמו חבריה דין וחשבון על פעולות גיוס הכספים. הכנסות הקרן היו כ-19,000 ל"י, כאשר רוב הסכום גויס בחו"ל. בתוספת מימון של מוסדות המזרחי וכן של קרן נוספת, שגייסה כספים טרם נפילת הגוש, הגיע סך הכספים שהצטבר בוועד לכדי 42,000 ל"י מתוך סכום של 70,000 ל"י שקיזו החברים לגייס. חברי הוועד ציינו כי כספי הקרן לא שימשו עד לאותה עת לכיסוי ההוצאות השוטפות של חברי הקבוצה בגבעת עלייה ובניר עציון, שכן הוצאות אלה כוסו באופן כמעט מלא על ידי הכנסות חברי הקבוצה. על פי הדו"ח, כספי הקרן נצברים לשם שימוש עתידי ועזרה בשיקום החברים, כגון מימון הקמת בית ילדים לילדי הקבוצה, לימוד מקצועות לאלמנות ועוד (לסיכום פעולות הקרן למען שרידי גוש עציון, אכ"ע, מיכל 19 ג'). גם כאן ניכרת המחשבה לטווח הארוך, הבאה למרות צורכי היום-יום הדוחקים.

הלוויה והתרת העגונות

לאחר סיום הקרב האחרון, נותרו בשטח כפר עציון גוויות ההרוגים, מכיוון שהלגיון לא אישר את איסוף הגופות. גם בשיחות שביתת הנשק בין ישראל לעבר הירדן שהתקיימו ברודוס, לא הצליחו נציגי כפר עציון להכניס להסכם סעיף העוסק בקבורת חללי הגוש. רק בחודש חשוון תש"י נכנסו נציגי ישראל לשטח כפר עציון החרב ופינו את שרידי הגופות, שחלקן לא זוהו. בכ"ה בחשוון תש"י, 17.11.1950, הובאו הנופלים למנוחת עולמים בהר הרצל בירושלים. הלוויה הותירה רושם רב במדינת ישראל הצעירה, וכ-50 אלף מתושבי

ירושלים הצטופפו ברחובות בהן עבר מסע הלוויה. דגלי הלאום הורדו לחצי התורן (קנוהל תשי"ד: 530-539).

בעקבות קבורת החללים בהר הרצל, התפתחה מסורת של אזכרות שנתיות בקברי הנופלים. בכל שנה בד' באייר, התכנסו חברי הקיבוץ ועלו לקברי יקיריהם. על פי אורה רוטנברג, האזכרות היו מעמד מגבש לחברי הקבוצה. החברים העלו קטעי זיכרונות על הנופלים ועל היישובים, ולאחר האזכרות התכנסו כולם בבית הספר נתיב מאיר שבבית וגן ודנו בתוכניות לעתיד הקבוצה (ראיון עם אורה רוטנברג, 19.12.2014; איור 6). בניסן תשי"א ביקש יצחק מאיר, קצין הרבנות הצבאית, היתר לעגונות מאת הרב הראשי של ירושלים הרב צבי פסח פראנק. בבקשה כלולות גם האלמנות שגופות בעליהן לא זוהו בוודאות. התרת העגינות פתחה את הפתח בפני 33 אלמנות כפר עציון להינשא ולהקים את בתיהן מחדש (יצחק מאיר אל הרב צבי פסח פרנק, 16.1.1951, אכ"ע, מיכל 19 א', תיק מס' 1).

איור 6: דברי הרב נריה באזכרה. באדיבות ארכיון כפר עציון

איור 7, 8 ו-9: ילדי כפר עציון בגבעת עלייה. באדיבות ארכיון כפר עציון

חינוך הילדים

ילדי הקבוצה למדו בבית הספר העממי הממלכתי-יודתי תחכמוני בבת ים, יחד עם שאר ילדי האזור (ליבליך 2007: 137). בשל הבעיות הכספיות החמורות, לא יכלה הקבוצה לשלם את דמי החינוך למועצת בת ים, ולכן פנתה הסתדרות הפועל המזרחי בארץ אל מחלקת החינוך של מדינת ישראל בבקשה לממן חלק מלימודיהם של ילדי הקבוצה, כמו שמימנה מחלקת החינוך את לימודיהם של ילדי כפר יעבץ (יישוב שפונה אף הוא במלחמת העצמאות), שלמדו בכפר הרווא"ה (אכ"ע, מיכל 19א', תיק מס' 1). בבית הספר נחשבו ילדי כפר עציון ל"חברה סגורה" ולכידותם הפנימית, לעומת שאר ילדי בית הספר, הייתה גבוהה. ילדי הגן שהו בגן ילדים ששכן בתוך מתחם גבעת עלייה. הגנות מתוארות על ידי חלק מהילדים כקרות וקשוחות (מחלקת החינוך של מדינת ישראל, כ"ט סיוון תש"ט, שם: ליבליך 2007: 130).

במתחם גבעת עלייה שהו הילדים בבית ילדים, שבוטל רק עם פירוק הקיבוץ בשנת 1952. הילדים התחברו לכדי חבורה מגובשת והיו מאוחדים באמונה שהם יחזרו הביתה. מי שהנהיג את חברת הילדים היה נחום בן-סירא, שניצל מהטבח בכפר עציון. נחום ארגן לילדים מגוון פעילויות וקייטנות ב"רוח כפר עציון" (חלק

מהפעילויות התקיימו לאחר פירוק הקיבוץ בגבעת עלייה). מעט הגברים שנותרו עזרו רבות בטיפול בילדים וארגנו להם פעילויות רבות: טיולים, מסיבות והצגות תיאטרון (ריאיון עם מרגלית זוסמן, 18.2.2014; איורים 7, 8 ו-9).

הנצחה

למרות ההתמודדות המורכבת והסיזיפית עם האתגרים הקשים שניצבו לפתחם, התפנו חברי כפר עציון לעסוק בהנצחת החברים שנפלו והיישובים שחרבו. במלאת שנתיים לנפילת שיירת העשרה, בכ"ח בכסלו תש"י (16.12.1949), הקדישו חברי הקיבוץ את עלונם השבועי לזכר חמשת הנופלים בני כפר עציון. ביום השנה לנפילת כפר עציון תכננו חברי הקבוצה הוצאת חוברת על סיפורי ההתיישבות והלחימה, וקבעו יום צום ותפילה (ידיעות הוועדה מס' 38, 16.12.1949, אכ"ע, מיכל 19 א' תיק מס' 1; ידיעות הוועדה מס' 18, שם). כשנתיים לאחר נפילת הגוש, החלו חברי הקיבוץ במפעל אדירים של איסוף החומר על קרבות גוש עציון. חברי הקיבוץ הוקם ארכיון אותו ריכזו דב קנוהל ונפתלי גרינשפן: הם פנו למזכירות משואות יצחק, למערכת ה"גר'רוזלם פוסט" ולאבות לוחמי שיירת ה"ל", כדי לקבל תמונות, קטעי מידע ונאומי זיכרון על יישובי גוש עציון ולוחמיו. קנוהל אף השיג אישור כניסה לארכיון צה"ל כדי ללקט מידע על קרבות גוש עציון. אנשי הארכיון התנו את הכניסה בליווי קצין צה"ל ולכן התלווה אל קנוהל דוד בן דוד, שנחשב כקצין צה"ל למרות שלא שירת בפועל (דוב קנוהל אל מזכירות משואות יצחק, י"א תמוז תש"י; דוב קנוהל אל מזכירות ה"גר'רוזלם פוסט, ה' תמוז תשי"א; דוב קנוהל אל יצחק פרסיץ, י"ט אייר תשי"א; דוב קנוהל אל ארכיון צה"ל, 9.7.1951, אכ"ע, מיכל 25 א').

בשנת תשי"ד, לאחר כחמש שנות עבודה, הוציא קנוהל את הספר: "גוש עציון במלחמתו". הספר כלל מעל ל-600 עמ' ומאות קטעי עדויות של לוחמים ומתיישבים, ותרם רבות להטמעת סיפור כפר עציון וגוש עציון בחברה הישראלית של שנות החמישים. בהקדמה לספר נכתב:

גוש עציון הוכרע ונפל, ולדאבוננו הרב לא זכינו עד כה כי על חורבותיו יוקם מפעל שימשך במקום הזה את שרשרת הבניין וההגנה – ובבואנו להציב לגוש מצבה ספרותית חשבנו שרצוי לאגור פרטים רבים אשר יצטרפו לתמונה מקיפה מלאה של מסכת חיים ומאבק שנפסקו. הספר נועד בראש ובראשונה לחברי המשקים שבגוש ולחיילים שנחלצו לעזור בהגנתו. להם ולשותפיהם במשימה, למשפחות המגנים שלא זכו כי בניהם ישובו ובמו פיהם יספרו על שעבר עליהם. לבונים, למגנים, להורים לרעיות ולילדים חשוב וודאי כל פרט מן המאבק הגדול הזה, למענו תרמו כה הרבה. להם ודאי רצוי לספר על החיים, היצירה והמאבק שבכל פינה שבגוש עציון (קנוהל תשי"ד: י"ג).

יש לזכור כי העבודה על הספר, על הארכיון ועל פעילויות הנצחה החלה כשנה־שנתיים לאחר חורבן הגוש וטבח המגנים, בשעה שוודאי היו לאנשי הקבוצה מעשים דחופים יותר לעשותם. נראה כי החברים ראו חשיבות עצומה בהנצחת סיפור הקיבוץ, הן ברמה הפרטית והן ברמה הלאומית. כיום פועל בכפר עציון מרכז הנצחה המופעל על ידי אגודת "בני גוש עציון", הכולל חיזיון אור־קולי, בית עדות לחללי גוש עציון וארכיון, אך המסד לפעילות ההנצחה המסועפת הונח כבר בימים הקשים של גבעת עלייה. ניתן לשער כי העיסוק בתחום ההנצחה בשנים הראשונות שלאחר הטבח החזיר לחברי הקיבוץ את תחושת השליחות והאחריות בסיפור מלחמת הגבורה של חבריהם, לאחר שתחושה זו, עליה עמדנו בפרק הקודם, עומעמה עם חורבן היישוב בהר חברון.

גם בתוך הקבוצה השתדלו החברים המבוגרים להנחיל לילדים את מורשת כפר עציון. הילדים, שרובם פונו מהגוש בגיל צעיר וחלקם טרם נולדו בעת נפילתו, הכירו מתוך התמונות והסיפורים את המקומות בגוש, והעריצו את הגיבורים שנפלו. לעומת זאת, חלק מהאימהות לא שיתפו את ילדיהן בחוויות השכול הפרטיות שעברו עליהן, ומעבר למיתוס הגבורה לא נידבו מידע ספציפי על האבות שנפלו (חגבי תש"ס: 55). בשניות זו, של האדרת הזיכרון הציבורי והצנעת הקורבן והאבל הפרטי, נדון בהמשך.

בהקשר רחב יותר ניתן לומר כי בארבע השנים בהן שהו בגבעת עלייה, הצליחו חברי כפר עציון לייצב את מצבה של הקבוצה בכמה מישורים. ראשית כל, נעשתה פעילות רבה במישור הכלכלי: חברות רכשו מקצוע, חברים יצאו לעבודות חוץ, וכספי סיוע זרמו לקופתה המדולדלת של הקבוצה. באותה עת אף הובאו החללים לקבורה, ופרק חדש נפתח בחייהן של האלמנות עם התרת בעיית העיגונות. חלק מחברי הקבוצה התפנו באותן השנים לעסוק בהנצחת הנופלים בקרבות. כעת, נתמקד בקבוצה משמעותית מתוך חברי כפר עציון – באלמנות שנאלצו להתמודד עם מורכבות גדולה, עקב מות יקיריהן והתפרקות המשק בגוש עציון.

אלמנות כפר עציון: תחושות ורחשי לב

בבואנו להבין את מצבן של שלושים ושלוש אלמנות כפר עציון, את רחשי ליבן, את הלך רוחן ואת מקומן בקבוצה בשנות גבעת עלייה, אנו נתקלים בבעיה מתודולוגית. האלמנות כמעט ולא כתבו על עצמן, ולכן אסתייץ במכתבים שכתבו חברי וחברות כפר עציון על האלמנות, ובראיון שנערך עם מרגלית זיסמן, מאלמנות כפר עציון ששכלה את בעלה עקיבא גלנדאור בקרבות. מובן שאין להתייחס אל 33 האלמנות כאל מקשה אחת, וסביר להניח שמצבן של חלק מהאלמנות היה שונה ממצבן ומקומן הנפשי של האחרות. יש לציין כי לרבות מהאלמנות, אסון נפילת הגוש ומות יקיריהן לא היה האסון הראשון עמו נאלצו להתמודד בחייהן. רבות מהאלמנות עלו בגפן מאירופה מעט לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, והשאירו שם את משפחותיהן שנספו בשואה. חלקן היו ניצולות שואה בעצמן (ליבליך 2007: 395–427).

במכתב אל חברי הקבוצה שהיו בשבי בעבר הירדן, כשבעה חודשים לאחר חורבן הגוש, מגולל אחד החברים מערכת יחסים לא קלה בין חברי וחברות הקבוצה ובין חלק מן האלמנות:

למרות כאבן הגדול לא איבדו את צלם האלוקים, אולם מיעוטן לא התעלו על עצמן, אחדות גם התפרצו בהזדמנויות שונות, ובאו האשמות גלויות או נסתרות על חברים שמלאו איזשהו תפקיד חוץ... עצם זה שהוא נותר בחיים זהו פגם ואשמה. תכף אחרי האסון היה לנו רושם שהכי טוב היה לו היינו מפזרים מה שיותר את הבחורות, ולא נותנים לרכז את כל הכאב וההתמרמרות במקום אחד... הצעה זו רק הגבירה את המרירות והחשדות של כמה מן החברות, כאילו אנו מעוניינים מה שיותר מהר להיפטר מהנטל הכבד ולהיות חופשיים (נתן שנור, מכתב חברי כפר עציון שבשבי בעבר הירדן, 6.2.1949, אכ"ע, מיכל 17).

בהמשך המכתב מתאר החבר את רצונן של החברות להישאר במסגרת עצמאית יחד עם שאר הקבוצה, ומתייחס גם אל השקפתן הדתית של האלמנות:

אין להכחיש שחלק גדול של החברות התרחק מהשקפה דתית, להלכה ולמעשה. אני אומנם משוכנע שזה נובע רק מכך שנשארו גלמודות אחרי אסון קשה ולא עמדו בניסיון, ואילו היה מישהו מופיע ומשפיע עליהן היה מחזירן למוטב (שם).

לעומת דבריו של החבר שנור, מתארת שושנה קנוהל את מצב האלמנות בראייה אופטימית יותר:

ראשית כל כדאי לציין את העמידה היפה של חברותינו. לא פעם אני משתוממת על הגילויים היפים המתגלים דרכן, על אף האסון הקשה משתדלים לראות את ההישג הלאומי הכללי. רבים רגעי ההתעלות, כפי הנראה תוצאה של חינוך חלוצי רב שנים (שושנה קנוהל, מכתבים מגבעת עליה, טבת תשי"ט, אכ"ע, מיכל 19 b, תיק 8).

מובן שניתן להניח ששני התיאורים נכונים, ומשקפים רגעים שונים ודמויות שונות בתוך קבוצת אלמנות כפר עציון. בכל מקרה, גם קנוהל מדגישה כי החברות מוצאות בנוכחות הקבוצה תמיכה ומשען:

תיכף לאחר האסון אפשר היה להיווכח כי החברות מעדיפות את הצוותא על פני ההתבודדות, ודווקא בחרו בחיי צוותא בתוך הציבור שלנו. מובן כי רכימת מסכת חיים משותפת משך שמונה-שתים עשרה שנה ולמעלה מזה קשרה את האנשים ולכדה אותם כמשפחה אחת. לאחר האסון המחריד שקרה לנו הדק הגורל המשותף עוד יותר את הקשרים (שם).

יש להניח כי העובדה שרבות מהאלמנות נותרו ללא קרובי משפחה בארץ, לאחר שמשפחותיהן נספו בשואת יהודי אירופה, גרמה להן לשאוב עידוד רב מתחושת ה"יחד" הקיבוצית. חלק מן האלמנות מצאו משען בחברות, איתן היו בקבוצות ההכשרה שהיו באירופה, טרם העלייה לארץ.¹¹ גם מרגלית זיסמן מתארת כי ה"יחד" הקיבוצי סייע לאלמנות לשרוד את הימים הקשים. החברות נעזרו אחת ברעותה, אך לא היו התכנסויות קבוצתיות של האלמנות שדנו בשכול ובאובדן. הדיונים היו מעשיים יותר, ונגעו לשאלת המשך דרכה של הקבוצה. היו אף אלמנות שנטלו חלק בהנהגת הקבוצה, כדוגמת שרה דמסט.

זיסמן מציינת כי לא הגיעו פסיכולוגים כדי לסייע לאלמנות ולשאר חברי הקבוצה, והאלמנות לא הרגישו שסיפורן הוא סיפור יוצא דופן במדינה הצעירה ולמודת השכול. גם רבים מילדי הקיבוץ מספרים כי הוריהם לא שיתפו אותם בתחושותיהם ובסיפוריהם האישיים, לעומת האדרת הסיפור הכללי של גבורת מגיני גוש עציון (ראיון עם מרגלית זיסמן, 18.12.2014; ליבליך 2007: 414).¹²

מבט מעניין על האלמנות, מספקות הנשים שבעליהן נשארו בחיים. ציפורה ביליג, שבעלה יעקב־ישראל נשאר בחיים כיוון שהיה מחוץ לגוש בזמן הטבח, מספרת כי המשפחות שנשארו שלמות נזהרו שלא לגעת בעצבים החשופים של האלמנות. למשל, ציפורה ובעלה נמנעו מלצאת לטיולים משפחתיים, ויעקב־ישראל לא הגיע לבית הילדים להשכיב את ילדתו לישון. ביליג כותבת גם כי המשפחות השלמות קיבלו על עצמן להיות

”גיבורות” כלפי האלמנות והיתומים, ולנסות להקל עליהן ככל שניתן (חנניה תשנ”ח). זוגות לא ישבו יחדיו בחדר האוכל ולא הראו גילויי חיבה בפומבי, כדי לא ליצור מתחים וקנאה (חגבי תש”ס: 53).

התוכניות לעתיד הקבוצה

עוד בזמן שחלק מהלוחמים היו בשבי בעבר הירדני, החלו הדיונים על עתיד קבוצת כפר עציון. האלמנות הודיעו לשבויים במכתבים שברצונן להמשיך את חיי השיתוף הקיבוציים, והשבויים הודיעו שבגלל ריחוקם מהארץ הם אינם יכולים להשתתף בתהליך קבלת ההחלטות על עתיד הקבוצה. אך לא כל האלמנות היו בדעה זו: עוד בטרם חזרו השבויים החלו נשים לעזוב את הקבוצה. חברה ראשונה עזבה עם בתה עוד בזמן שהות הקבוצה בבית הספר בפתח תקווה. במשק הוחלט לגלות התחשבות, ואף הוקצה סכום של כ-250 ל”י לכל אלמנה שתעזוב (שם: 56–58).

איור 10: מתחם גן עציון השוכן כיום בגבעת עלייה. באדיבות ארכיון כפר עציון

לאחר המעבר לגבעת עלייה וייצוב המצב הכלכלי והחברתי של הקבוצה, נושאים עליהם עמדנו לעיל, התפנו חברי כפר עציון לעסוק בשאלת המשך הדרך. בפני החברים עמדו שתי שאלות מהותיות: האם להמשיך בתור קבוצה למרות הרכבה החסר או שמא לפרקה,

והאם להישאר במתחם גבעת עלייה או לעבור למקום בו יוכלו להקים מחדש משק חקלאי. בתחילה סברו הגורמים המטפלים כי בשל ההרכב החסר של הקבוצה, יש לפזר אותה ולמצוא פתרון אישי לכל חבר וחברה, אולם לאור העובדה כי האלמנט דווקא שאבו נחמה רבה מה"יחד" הקיבוצי, החלו חברי הקבוצה והמוסדות לבחון אפשרויות שישאירו את הקבוצה מאוחדת. על פי החברים, הישארות הקבוצה בתור יחידה אורגנית תהיה גם מצבת זיכרון לחללים שנפלו בגוש, ותסייע בהנצחתם (ברוכי תשס"ח: 10). כך לדוגמה כתבה שושנה קנוהל:

אנו רואים יעוד בהקמת מצבת זיכרון קיימת ומתפתחת לכל היקרים שנפלו בכפר עציון. במסגרת ישוב עצמאי ישמר האופי המיוחד אשר היה לחיינו בכפר עציון, שם נוכל להסביר לילדינו את כל הקורות אותנו, ואת תפקידינו-תפקידים לעתיד... ובכן, בשעתם הקשה ביותר החליטו להקים בגופן מצבה חיה, אך לא לבדן, התנועה כולה תעמוד לצדן... (שושנה קנוהל, מכתבים מגבעת עליה, טבת תשי"ט, אכ"ע, מיכל 19 b, תיק 8).

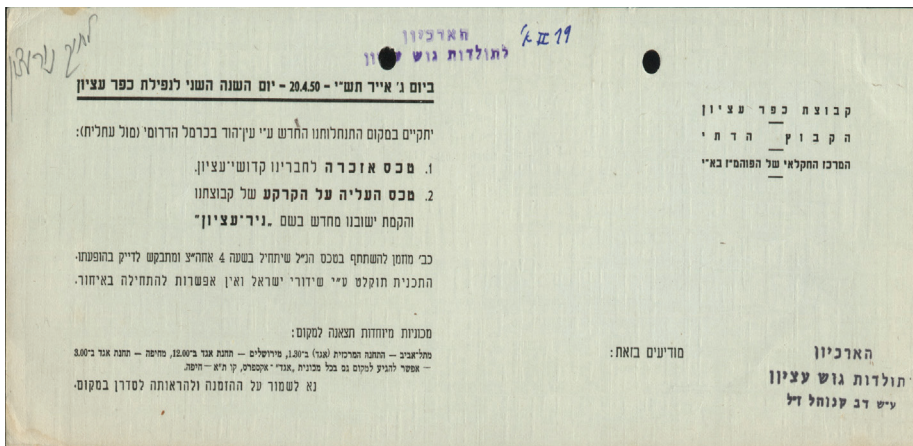
בקרבת אלמנות כפר עציון הועבר שאלון, ובו הן נשאלו כמה שאלות על תוכניותיהן לעתיד: האם ברצונן בסיודור פרטי או קיבוצי, והאם ברצונן להצטרף לקבוצה מסוימת כגוף (יחד עם שאר חברי כפר עציון) או כבודדות. מתוך תשובות של שמונה אלמנות שנשארו בידינו, חמש מעדיפות להישאר בתור קבוצה עצמאית, שתי חברות מעדיפות להצטרף בתור קבוצה אורגנית לגוף קיים, ורק אחת הייתה מעוניינת לעזוב את הקבוצה (אכ"ע, מיכל 19 b, תיק 8). אם המדגם שהצגנו אכן משקף את רצונן של כלל האלמנות, נראה שרוב מוחלט שלהן היה מעוניין בכך שהקבוצה האורגנית תישאר, במסגרת זו או אחרת. לאחר שהתבררה נקודה זו, נפגשו נציגי הקבוצה עם חברי מזכירות הקיבוץ הדתי והציגו בפניהם את שאיפתם. חברי המזכירות הבטיחו כי התנועה תעשה כמיטב יכולתה בכדי להגשים רצון זה, אך השאלה הייתה כיצד להתגבר על המחסור בידיים עובדות. בדיון עלו כמה אפשרויות: צירוף גוף צעיר לקבוצה, גיוס משפחות ותיקות או הפניית עולים ומשחררים (ברוכי תשס"ח: 11). אבל כאשר הרעיון הגיע לפסים מעשיים, התברר שההצעות אינן מעשיות: ותיקי הקיבוצים הדתיים לא הסכימו לעזוב את בתיהם ולהצטרף לכפר עציון, ולא נמצאו עולים חדשים שרצו להצטרף לקבוצה (בן דוד 1996: 264).

בחודש פברואר 1949 הציעה מזכירות הקיבוץ הדתי איחוד בין חברי כפר עציון ובין קבוצת אחדות. חברי קבוצת אחדות עלו ארצה מגרמניה תוך כדי מלחמת העצמאות והתיישבו בקיבוץ בארות יצחק, שתושביו המקוריים פונו לאחר קרבות הדמים שהתחוללו במהלך המלחמה במקום. חברי כפר עציון הצביעו בעד האיחוד, אך קבוצת אחדות טרם הכריעה בעניין באותה העת (ידיעות הוועדה, כ"ג שבט תשי"ט, אכ"ע, מיכל 19 א' תיק 1). רק בקיץ של אותה השנה, ולאחר לחץ כבד מצד אנשי כפר עציון והקיבוץ הדתי, הסכימה קבוצת אחדות לאיחוד עם כפר עציון (בן דוד 1996: עמ' 265). עתה השאלה שעמדה על הפרק הייתה היכן יוקם היישוב החדש. באותו הזמן עלו על הקרקע באזור באר טוביה שני היישובים האחרים של הקיבוץ הדתי שחרבו בגוש עציון, משואות יצחק ועין צורים (ידיעות הוועדה, י"ד אייר תשי"ט, אכ"ע, מיכל 19 א', תיק 1).

בחודש מרץ 1949 החלו נציגי הקבוצה לסייר בארץ, כדי למצוא מקום נוח להתיישבות. הם סיירו בדרום, באזור מג'דל-יבנה, באזור עתלית ובגליל. בישיבת חברים נטו מרביתם

לתמוך בהתיישבות באזור יבנה, בעוד משתתפי הסיור ביכרו את האזור ההררי שמעל עתלית, בגלל דמיון נופי האזור לנופי גוש עציון ובגלל הסיכוי להקים במקום בית הבראה, בדומה לזה שהיה בכפר עציון. בהצבעה שנערכה באותה אסיפה הצביעו 38 חברים בעד התיישבות בנקודה חדשה, 8 בעד צירוף לקבוצה קיימת, ורק 5 חברים רצו להיפרד מהקבוצה (ידיעות הוועדה, ט' ניסן תש"ט, שם).

באוגוסט 1949 אישרו המושבות המייסדים את אזור עין הוד שבכרמל כמקום התיישבות לקבוצה המאוחדת. בעין הוד היה קיים באותה העת גרעין חברים שהסכים לעבור למושב צרופה. בנובמבר עלתה קבוצה ראשונה של חברי אחדות כדי להכשיר את השטח למגורים וליישוב נקבע השם ניר עציון, כזכר לכפר עציון החרב (ידיעות הוועדה, א' אלול תש"ט; כד' חשוון תש"י, שם; איור 11).¹³ הבעיות לא איחרו להגיע: חורף סוער פקד את העולים לנקודה, הפסדים כלכליים ופיצול חברתי בין אנשי כפר עציון לאנשי אחדות העיבו על האווירה במקום. בין העולים התפתח גם ויכוח על מיקומו המדויק של היישוב העתידי: האם להקים את היישוב למרגלות הכרמל, כדי שיהיה קרוב לשטחי החקלאות, או להקימו על הרכס וכך לאפשר הקמת בית מרגוע שיהנה ממזג אוויר נעים (ברוכי תשס"ח: 16-17).

איור 11: המודעה לטקס העלייה אל הקרקע לניר עציון. באדיבות ארכיון כפר עציון

באביב 1951, כשנה וחצי לאחר עליית הקבוצה הראשונה לעין הוד, הוחלט להעביר את החברים מגבעת עלייה ליישוב החדש, אלא שאז התברר שרוב חברי כפר עציון, לרבות האלמנות, לא מעוניינים לעלות לניר עציון (שם: 19). אחת מילדות כפר עציון מתארת שהחלטה שלא לעלות לניר עציון הייתה פתאומית, וכאשר הגיעו המשאיות לקחת את האנשים מגבעת עלייה - האנשים נשארו בבתים, והמשאיות חזרו ריקות לניר עציון (ליבליך 2007: 112). בסופו של דבר עלו לניר עציון רק 15 חברים, מתוכם רק 3 אלמנות (ראיון עם אורה רוטנברג, 19.12.2014).

סירובן של האלמנות לעלות לניר עציון מפתיע, ודאי בהתחשב ברצונן העז לשמור על אחדותה של הקבוצה. דוד בן דוד טוען כי האלמנות רצו לעלות לניר עציון, אך חששו שאם תיכשל ההתיישבות מבחינה כלכלית, הן יאבדו את כספי התמיכה ממשרד הביטחון (בן דוד 1996: 271). על פי חגבי, האלמנות גרו בתנאים נוחים יחסית בגבעת עלייה והסתדרו מבחינה כלכלית, ולא רצו לחזור לחיי מחסור וחוסר ודאות, אותם הכירו מימי ראשית כפר עציון. גם המריבות הפנימיות שהיו בניר עציון ודאי לא דחפו את האלמנות לעלות לשם (חגבי תש"ס: 89). חלק מהאלמנות כבר התחתנו מחדש, ומקומות התעסוקה של בעליהן לא אפשרו להן להתגורר בניר עציון (ראיון עם מרגלית זיסמן, 18.12.2014) וגם תקוותיהן של חלק אחר מהאלמנות, שקיוו להכיר גברים חדשים ולהתחתן בשנית, לא יכלו להתממש בסביבה רחוקה זו (ראיון עם אורה רוטנברג, 19.12.2014).¹⁴

כישלון העלייה לניר עציון היווה את תחילת הסוף של הקיבוץ בגבעת עלייה. שש אלמנות החליטו לעבור יחד לקבוצת יבנה, וגבעת עלייה החלה להתרוקן אט־אט מתושביה. בשנת 1952, בערך ארבע שנים אחרי המעבר ליפו, הוחלט על פירוק הקיבוץ בגבעת עלייה. הידיעה שהקבוצה כבר לא תקים נקודת יישוב חדשה נוספת, לאחר שרוב האלמנות לא חפצו בעלייה לניר עציון, הביאה את החברים להחלטה על הפירוק. משמעות ההחלטה הייתה שכל משפחה תדאג בנפרד לענייניה הכלכליים, אם כי עדיין תשמר מסגרת חברתית משותפת. במקביל לעזיבת החברים התמלאה השכונה בעולים חדשים ובתושבים נוספים (ליבליך 2007: 110). חלק מחברי הקיבוץ לשעבר המשיכו לגור במקום עד שנת 1965, אך תקופה זו, שלאחר פירוק הקיבוץ בגבעת עלייה, חורגת מתחום המאמר.

סיכום

במאמר זה בחנו את התמודדותם של חברי כפר עציון עם האסון הכבד שפקד אותם בחורבן קיבוץ ובאובדנם של רוב חברי הקיבוץ הבוגרים, במשך השנים בהן התגוררו שרידי הקיבוץ בגבעת עלייה שביפו. ראינו כי חברי הקיבוץ השכילו להתמודד עם תנאי הפתיחה הקשים, לייצב את מצבו הכלכלי והחברתי של הקיבוץ, ואף לחסוך הון שישמש להבטחת עתיד היתומים והאלמנות. באותה העת, בעצם ההתמודדות היום־יומית עם הקשיים הרבים והשוניים, עסקו חלק מחברי הקבוצה בהנצחת חבריהם שנפלו והעלו את סיפור כפר עציון על סדר היום של החברה הישראלית בהקשרים רבים. בנוסף, הרצון בהנצחה ליווה את המאמצים במציאת התיישבות קבע, שאחת ממטרותיה הייתה להנציח את הנופלים ואת היישוב. הדבר השפיע בין השאר גם על בחירת מקום ההתיישבות העתידית, בנופים הדומים לנוף ההרים של הר חברון.

פסיכיאטרים ופסיכולוגים שחקרו את תופעת האבל, אבחנו אותו כהליך בן שלושה שלבים: א. זעזוע והכחשה. ב. יגון עמוק, כמיהה לחדש את הקשר עם המת והסתגרות. ג. התאוששות וחזרה לחיים חברתיים נורמליים. ההנצחה מופיעה לרוב בשלב השני, המשול להגלדת הפצע, והיא משרתת את האבל בשני אופנים: ראשית, ההנצחה היא פעילות חברתית המחייבת שיתוף פעולה עם אנשים נוספים המשתתפים בתחושת האבל ומוציאה את האבל מהסתגרותו. שנית, ההנצחה מאפשרת השלמה עם הסתלקותו של הנפטר בלי לטשטש את זכרו. ההנצחה גם נותנת משמעות למותם של הנופלים בקרב (סיוון תשנ"א:

127-128; מוסה 1981: 3). ההנצחה לאחר מלחמת השחרור, מלחמה שהייתה קטלנית ליישוב העברי באופן יוצא דופן, סייעה להתמודדות עם אובדן הנופלים לא רק ברמה הפרטית והמשפחתית אלא גם ברמה הלאומית (סיוון תשנ"א: 129).

נראה כי לאלמנות ולחברי כפר עציון אכן סייעה ההנצחה בשני האופנים שתוארו לעיל. היא גרמה לאלו ששרדו לפעול באופן אקטיבי למען הנצחת הנופלים, וכך לצאת ממעגל הבדידות. אלמנות וחברים פעלו יחד בפרויקטים השונים שנועדו להנציח את החללים. ההנצחה גם סייעה להשלמה עם האובדן הכבד, בלי לטשטש את האבל, ועל ידי כך לפתוח פתח להתקדמות הלאה, לבניית משפחות חדשות ולעזיבת החברה התומכת. אך נראה כי בהנצחה שנעשתה בגבעת עלייה היה קיים מוקד נוסף: ההנצחה, האזכרות בהר הרצל והפרויקט של כתיבת ספר הזיכרון סייעו לאלמנות ולשאר החברים לפעול למען זיכרון יקיריהם ולתת משמעות וערך למוותם ולהתמודדותם של חברי הקבוצה שנשארו בחיים. לפעולה זו הייתה משמעות כבירה, עקב החשיבות הרבה שראו אנשי הקבוצה בחלוציות ובהגשמת החזון הציוני, עניין עליו עמדנו בראשית המאמר. ניתן לטעון שפעולות ההנצחה, מעבר לרצון הפרטי בהזכרת המת, יצרו סוג של פיצוי מסוים על כך שלקבוצה נותרו פחות אפיקים חלוציים והתיישבותיים לתרום בהם לאחר חורבן הקיבוץ שבגוש. ההנצחה הייתה משמעותית ביותר עבור חברי כפר עציון, כיוון שנתנה לחברים ולאלמנות ערך ומשמעות להתמודדות היום-יומית באותן השנים. היא נתנה משמעות לא רק למתים ולמוות, אלא גם לחיים ולהתמודדות.¹⁵

בסיומו של המאמר בחנו את מצבן של אלמנות גוש עציון בשנות גבעת עלייה, לאחר האסון הכבד שנחת עליהן במוות יקיריהן בחורבן גוש עציון. מעדויות רבות, של האלמנות עצמן ושל חברים אחרים בקיבוץ, עולה שמרבית האלמנות דווקא שאבו נחמה רבה מהקבוצה ומה"יחד" שבה. לעומת זאת, לא היה עיסוק ציבורי בכאבן האישי של האלמנות, אלא עיסוק רב בהנצחת הגבורה של מגני הגוש והסיפור הקבוצתי. בדיונים שנערכו בקבוצה בגבעת עלייה לגבי העתיד, בולטת העובדה שהאלמנות היו מעוניינות בהישארות הקבוצה יחד. לעומת זאת, כאשר הגיע רגע האמת בעלייה לניר עציון, העדיפו רוב האלמנות שלא להצטרף ליישוב החדש. האלמנות אכן שאבו כוח נפשי רב מה"יחד" הקיבוצי, והצליחו בזכותו לצלוח את הימים הקשים, אך לא היו מוכנות נפשית לקשיים הצפויים, הפיסיים והנפשיים, בהקמת נקודה חדשה. ניר עציון, למרות דמיונו החיצוני לכפר עציון, לא היה הדבר עצמו, והאלמנות הבינו זאת היטב. בכל זאת, נראה שתקופת גבעת עלייה שימשה כתקופת מעבר חשובה בחייהן של האלמנות. האחדות הקיבוצית, רצונן הכן של החברים שמשפחותיהם נשארו שלמות לסייע ככל יכולתם לאלמנות, והסיוע החיצוני אותו קיבל הקיבוץ מהמוסדות הממשלתיים והתורמים מחו"ל, סייעו לאלמנות לצלוח את אחד הפרקים הקשים בחייהן. גם העיסוק בהנצחה נתן ערך ומשמעות להתמודדות. לאחר תקופה זו שארכה כארבע שנים, יכלו האלמנות לקחת את גורלן בידיהן. חלקן התחתנו, חלקן כבר מצאו לעצמן מקצוע ופרנסה, ומי שבחרה להמשיך במסגרת קיבוצית תומכת יכלה לחיות בניר עציון או בקיבוץ אחר.

מאמר זה, שעסק רבות במוות, בשכול ובהתמודדות עימם, יסתיים בדבריו האופטימיים של הנביא ישעיה שעסק בביטולו של המוות בעולם: וְעֵשָׂה ה' צָבָאוֹת לְכָל הָעַמִּים, בְּהָרֵהָ, מְשִׁתָּה שְׂמָנִים, מְשִׁתָּה שְׂמָרִים: שְׂמָנִים, מְמָחִים, שְׂמָרִים, מְזַקְקִים. וּבְלַע בְּהָרֵהָ הַזֶּה, פְּנֵי הַלוֹט הַלוֹט עַל כָּל הָעַמִּים; וְהַמְסַכָּה הַנְּסוּכָה, עַל כָּל הַגּוֹיִם. בְּלַע הַמָּוֶת לְנֶצַח, וּמָחָה ה' אֱלֹהִים דְּמָעָה מֵעַל כָּל פְּנִים; וְחָרַפְתָּ עִמּוֹ, יָסִיר מֵעַל כָּל הָאָרֶץ בִּי ה', דְּבַר (ישעיה כה).

הערות

- 1 המאמר מבוסס על עבודת סמינריון לתואר שני במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן, שהוגשה לד"ר לילך רוזנברג פרידמן בשנת תשע"ה. תודתי לד"ר רוזנברג פרידמן על ההנחיה וההערות המחכימות, אך כמובן – כל הטעויות במאמר המצ"ב הן שלי בלבד. תודתי נתונה גם לעובדי ארכיון כפר עציון – ישראל שדיאל ואורה רוטנברג, ולמרגלית יזיסמן ז"ל שהתראיינה לצורך כתיבת הסמינריון והלכה לעולמה לפני כשנתיים וחצי בשיבה טובה, מוקפת בילדיה, נכדיה וניניה ביישוב אלעזר. תודה גם לנעה רבהון, ששירתה כמורה חיילת בבית ספר שדה כפר עציון, ומספרה בצורה מדויקת את כלל הרוגי הקרבות בגוש עציון, כשעל נתונים אלו מבוסס המאמר. תודה אחרונה לאשתי אהובתי אבישג, שתמללה את הריאיון עם מרגלית.
- 2 השוו למה שנאמר אצל ריבלין ואורן 1982: 121.
- 3 התשלום בוצע מכספי התקציבים שנותרו לנקודות מתקציב 1947, על זיכרונותיהם של הילדים מהפינוי עיין אצל: ליבליך 2007: עמ' 65–73. פרשת פינוי הבלתי-לוחמים מגוש עציון בולטת על רקע הרתיעה הרווחת בהנהגה האזרחית והצבאית של היישוב כלפי האפשרות של פינוי אזרחים במהלך ראשית מלחמת העצמאות, עד לנפילת גוש עציון. כדי להשוות בין הקלות היחסית בה אפשרו המוסדות פינויים במחוז ירושלים ובין הרתיעה מפינוי בשאר הארץ עיינו בהרחבה אצל כהן לוינובסקי 2014, ואצל פרנקל 2016.
- 4 כך למשל בצפת, בה התגוררה אוכלוסייה שרובה בני היישוב הישן, לחצה הנהגת התושבים על מפקדת ההגנה לאשר פינוי של נשים וילדים במהלך אפריל 1948 (בן פזי תשס"ו: 113–124).
- 5 על המקורות הרעיוניים של אנשי קבוצת אברהם עיינו אצל בן יעקב 2016.
- 6 יש לציין שלפי ההצעה, המכונה גם 'הצעת קפלן-חורין', היו אמורים להגיע לוחמי הגנה חלף החברים שיפנו, ולכן אולי ביכרו מרבית החברים שיקולים אישיים וקבוצתיים על השיקולים הלאומיים. עוד על השלכותיה של ההצעה, הקשיים הכלכליים של כפר עציון וניסיונות ההתמודדות של המוסדות עימם עיין אצל פרנקל 2016, בפרקים השני והשלישי של העבודה.
- 7 דיון מעמיק בשאלה האם אכן התקיים טבח במגיני כפר עציון, או שמא רובם המוחלט נפל תוך כדי הקרבות העזים עם הלגיון, עיינו אצל: בן יעקב 2017.
- 8 למרות שחלק ניכר מהתקציב שהועבר לטובת יישובי גוש עציון תוך כדי המלחמה לא נוצל, נמנעו המוסדות מלהעביר סכומי כסף אלו לטובת שרידי כפר עציון (טבלה מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15\ 40659). אין בידי תשובה לתמיהה שהחלטה זו מעלה. עיינו בהקשר זה אצל פרנקל 2016: 79, בהערה 362 שם.
- 9 התאריך המדויק לא מפורט, אך נזכר שחלק מהשבויים עדיין בכלא הירדני, ולכן ניתן להבין שהמסמך נכתב לפני פברואר 1949. ע"פ מסמך נוסף, נראה שהקמת הקרן הייתה בערך באוגוסט 1948.
- 10 יוסי רון, שסיפורו מובא בפירוט אצל: ליבליך 2007: 291–303.
- 11 על הקבוצות השונות שהרכיבו את קבוצת אברהם עיינו אצל בן יעקב 2016: 21–25.

- 12 עמיה ליבליך מביאה פרק שלם שבו היא מתייחסת לדמויות המבוגרים (האלמנות והשאר) בעיני ילדי כפר עציון (עמ' 395–436 בספרה). אנו עשינו שימוש מועט בפרק זה, כיוון שברצוננו להבין את דמות האלמנות ללא ה"מסננת" של עיני הילדים.
- 13 לא נמצאו עלונים נוספים של "ידיעות הוועדה" לאחר חודש נובמבר 49'. מכאן ואילך אסתיי במקורות אחרים.
- 14 חגבי טוענת כי מי שהובילו את ההחלטה להתיישב בכרמל, החלטה כמעט בלתי גיונית מבחינה כלכלית, היו האלמנות שחישו כל דרך להיצמד לעבר. האלמנות העבירו את ההחלטה כנגד רצון הגברים והמוסדות המתיישבים שהעדיפו את ההתיישבות ביבנה. למרות זאת, ברגע האמת הפחדים הם שהכריעו את הכף (חגבי תש"ס: 79). אין לטענה זו מקור מוצק להסתמך עליו.
- 15 עיינו בהקשר זה גם אצל: עזריהו 1995: 121–122.

רשימת מקורות

מקורות ארכיוניים:

- ארכיון כפר עציון (אכ"ע), מיכל 19 א', תיק מס' 1.
- אכ"ע, מיכל 19 ב', תיק מס' 8.
- אכ"ע, מיכל 19 ג'.
- אכ"ע, מיכל 13 ז'.
- אכ"ע, מיכל 17.
- אכ"ע, מיכל 25 א' (תיק זמני).

ספרות המחקר

- בן בסט י' 2008. **הר־טוב. מושבה מבודדת בהרי יהודה**. ללא ציון מקום הוצאה.
- בן דוד ד' 1996. **גשר על תהומות**. ניר עציון.
- בן יעקב י' תשל"ו. **גוש עציון, חמישים שנות מאבק ויצירה**. כפר עציון.
- בן יעקב י' 2016. המקורות הרוחניים והתנועתיים של מתיישבי כפר עציון. בתוך מ' נאור וצ' צמרת, עורכים. **עין לעציון**. מקווה ישראל. עמ' 11–27.
- בן יעקב י' 2017. כיצד הסתיים הקרב האחרון בכפר עציון?. בתוך י' זלינגר ונ' פרנקל, עורכים. **מחקרי ארץ יהודה**. כפר עציון. עמ' 95–106.
- בן פזי ש' תשס"ו. צפת. בתוך א' קדיש וב"ז קדר, עורכים. **מעטים מול רבים? עיון ביחסי הכוחות הכמותיים בקרבות יהודה המקבי ובמלחמת העצמאות**. ירושלים. עמ' 113–124.
- ברוכי נ' תשס"ח. **הקיבוץ הדתי בשנים תש"ח-תש"ך**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- גל ש' תשס"ח. **גבורת הנצורים**. אלעזר.
- דמסט י' 2010. **שרתי, מבעלך אוהבך יוסף**. כפר עציון.

חגבי מ' תש"ס. **נפילתם ושיקומם של הקיבוצים הדתיים במלחמת השחרור**. עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

חנני, ב' (עורך) תשנ"ח. **דברים שבחרנו לספר: חוברת סיכום לקבוצה להעלאת ותיבוד זיכרונות**. אלון שבות.

טל ד' 2006. מחזית כעורף לחזית כחזית. פינוי אוכלוסייה לא לוחמת מיישובי ספר במלחמת העצמאות. בתוך מ' בר און ומ' חזן, עורכים. **עם במלחמה. קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**. ירושלים. עמ' 241–258.

כהן-לוינובסקי נ' 2014. **פליטים יהודים במלחמת העצמאות**. חולון.

כץ י' 1992. **ההתיישבות היהודית בהר חברון ובגוש עציון**. רמת גן.

לוי י' תשמ"ו. **תשעה קבין**. תל אביב.

ליבליך ע' 2007. **ילדי כפר עציון**. ירושלים.

מוסג' 1981. פולחן החייל המת: בתי קברות לאומיים ותחיה לאומית. **זמנים** 6: 3–14.

מוריס, ב' 2010. **1948 תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה**. תל אביב.

נאור מ' 1986. **גוש עציון מראשיתו עד תש"ח**. ירושלים.

סיוון ע' תשנ"א. **דור תש"ח, מיתוס דיוקן וזיכרון**. תל אביב.

עזריהו מ' 1995. **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים**. שדה בוקר.

פרנקל נ' 2016. **יחס מוסדות ההנהגה של המדינה שבדרך לשאלת הנוכחות היהודית בגוש עציון ופרשת נפילתו של הגוש בשלב הראשון של מלחמת העצמאות**. עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

רוזנברג ל' תשס"ב. **נשים ומגדר בציונות הדתית: ארגון התיישבות וביטחון, 1918–1948**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

ריבלין ג' ואורן א' 1982. **דוד בן גוריון, יומן המלחמה**. תל אביב.

קנהל ד' תשי"ד. **גוש עציון במלחמתו**. ירושלים.

תיעוד בעל פה

ראיון עם מרגלית זיסמן, מאלמנות כפר עציון, ביום 18.12.2014. מראיינים: נדב פרנקל ושירה רוזנק.

ראיון עם אורה רוטנברג, מילדות כפר עציון, ביום 19.12.2014. מראיין: נדב פרנקל.